

# The Greek Review of Social Research

Vol 91 (1996)

91 Γ'



**Κοινωνιολογική ταξινόμηση των επαγγελματιών:  
θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά  
διλήμματα**

*Νικήτας Πατινώτης*

doi: [10.12681/grsr.695](https://doi.org/10.12681/grsr.695)

Copyright © 1996, Νικήτας Πατινώτης



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

## To cite this article:

Πατινώτης Ν. (1996). Κοινωνιολογική ταξινόμηση των επαγγελματιών: θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά διλήμματα. *The Greek Review of Social Research*, 91, 15–42. <https://doi.org/10.12681/grsr.695>

*Νικήτας Πατινώτης\**

---

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ  
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ  
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ<sup>1</sup>

---

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η έρευνα για τα επαγγέλματα μόλις πρόσφατα αρχίζει να απασχολεί την ελληνική επιστήμη. Μια τόσο εφαρμοσμένη ερευνητική προσπάθεια άφηνε εντελώς αδιάφορη μέχρι προ ολίγων χρόνων την κοινωνική επιστήμη στη χώρα μας. Όμως, η αυξημένη κινητικότητα των εργαζομένων κατόχων κοινοτικών τίτλων επαγγελματικών σπουδών, κινητικότητα που προκύπτει από το δικαίωμα ελεύθερης διακίνησης των εργαζομένων, άρα και η αυξημένη ανάγκη αναγνώρισης και πιστοποίησης των επαγγελματικών τους προσόντων στην Ελλάδα, κάνει προφανή την ανάγκη ανάληψης μιας τέτοιας ερευνητικής προσπάθειας. Προτάσσω αυτόν το λόγο, παρόλον ότι δεν είναι ίσως ο κυριότερος, δεδομένης της σημασίας που έχουν οι κοινοτικές αποφάσεις για τον ελληνικό κοινωνικοοικονομικό εκσυγχρονισμό. Πέρα από τον πιο πάνω, άλλοι πολύ σημαντικοί λόγοι για τη δημιουργία και χρησιμοποίηση του

---

\* Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών και Διευθυντής του Εργαστηρίου «Κοινωνιολογίας και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης». Είναι επιστημονικός υπεύθυνος και εκπρόσωπος της ΓΣΕΕ στο ερευνητικό πρόγραμμα «Δημιουργία καταλόγου αναγνωρισμένων επαγγελμάτων», το οποίο άρχισε να υλοποιείται από τον Ιούλιο 1993, στα πλαίσια του ΟΕΕΚ.

1. Η εργασία αυτή αποτελεί μέρος μελέτης πάνω στο ίδιο αντικείμενο, η οποία έχει ανατεθεί από τον ΟΕΕΚ σε ερευνητική ομάδα υπό το συντονισμό του συγγραφέα.

Καταλόγου Επαγγελματιών (ΚΕ) αφορούν στον προγραμματισμό του δυναμικού εργαζομένων (του, όπως συχνά ονομάζεται, ανθρώπινου κεφαλαίου), στην ανάλυση της προσφοράς και ζήτησης επαγγελματιών, στην παροχή πληροφοριών σε διάφορες υπηρεσίες και οργανώσεις για την αγορά εργασίας και τις επαγγελματικές δομήσεις και συγκροτήσεις. Θεωρώ απαραίτητο ήδη στο σημείο αυτό να τονίσω ότι *επαγγελματικές ονομασίες, δραστηριότητες, εκπαιδευτικές δομές και αντικείμενα μεταβάλλονται σχεδόν αδιάκοπα κάτω από την επίδραση της τεχνολογικής και της κοινωνικής αλλαγής*. Για το λόγο αυτό, είναι απαραίτητη ανά τακτά χρονικά διαστήματα η επανεξέταση της δόμησης, ιεράρχησης και του περιεχομένου του ΚΕ, ο οποίος θα πρέπει να προσαρμόζεται στις εξελίξεις της οικονομίας, της αγοράς εργασίας και των επαγγελματικών διαφοροποιήσεων.

Για την καλύτερη κατανόηση του αντικειμένου, θα διευκρινίσουμε αρχικά όρους που χρησιμοποιούμε στην επικοινωνία μας σχετικά με την άσκηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Σ' ένα επόμενο σημείο θα ασχοληθούμε με τη λειτουργία της αγοράς εργασίας, δηλαδή του χώρου άσκησης επαγγελματικών δραστηριοτήτων, δίνοντας έμφαση σε θέματα ιδιαιτερότητας της συγκρότησης και λειτουργίας της ή του τρόπου που την εννοούν, και άρα τη διαχειρίζονται, οι δημόσιοι φορείς. Εκτός ανάλυσης δεν αφήνουμε βέβαια έναν σημαντικό χώρο άσκησης επαγγελματικών δραστηριοτήτων, την «παράλληλη αγορά εργασίας», αυτήν δηλ. που στα πλαίσιά της ασκούνται οικονομικές δραστηριότητες στην ονομαζόμενη παραοικονομία. Στη συνέχεια του κειμένου, θα ασχοληθούμε με την άσκηση της γενικότερης επαγγελματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Η ανάλυση εστιάζεται στα κατοχυρωμένα επαγγέλματα, ως τα μόνα για τα οποία υπάρχουν δεσμευτικές νομοθετικές ρυθμίσεις.

Με την ονοματολογία των επαγγελματιών, το πώς δηλαδή παίρνουν τα ονόματά τους, πώς «ονοματίζονται», τα σημερινά επαγγέλματα, ασχολούμαστε στη συνέχεια. Αντικείμενο του τμήματος αυτού της παρούσας εργασίας αποτελεί επίσης το πώς τεκμηριώνονται και ταξινομούνται τα επαγγέλματα. Εδώ θα αναφερθούν όσα ισχύουν στην Ελλάδα σήμερα, ποιο σύστημα έχει επιλεγεί, αλλά και προβληματισμοί που αναπτύσσονται διεθνώς σχετικά με την αλλαγή του ισχύοντος κοινοτικού συστήματος, αλλαγή που αποσκοπεί σε μια καλύτερη καταγραφή των επαγ-

γελματικών δεδομένων της αγοράς εργασίας. Τέλος, παρουσιάζω τη λογική του ερευνητικού προγραμματισμού, η οποία ενυπάρχει στην ερευνητική προσπάθεια που έχει αναληφθεί υπό την επιστημονική μας υπευθυνότητα, αποσκοπώντας στη δημιουργία του πρώτου ΚΕ που πράγματι υπάρχουν στην ελληνική αγορά εργασίας.

## 2. ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΗ Α-ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΤΩΝ ΟΡΩΝ

Ερευνώντας την απασχόληση, και ειδικότερα τα επαγγέλματα, επικοινωνούμε συνεχώς με μια σειρά όρους. «Ειδίκευση», «εξειδίκευση», «ειδικότητα», σπανιότερα «δεξιότητα» και βέβαια «επάγγελμα» είναι κωδικές λέξεις τις οποίες συχνά χρησιμοποιούμε. Στην καθημερινή μας συνομιλία, ή και διεκδίκηση, οι όροι αυτοί, οι κωδικές αυτές λέξεις, μοιάζουν λίγο πολύ αυτονόητα κατανοήσιμες. Θα πρέπει όμως, και για τις ανάγκες της επιστημονικής συνεννόησης γύρω από τα θέματα της βιοποριστικής εργασίας, να είμαστε βέβαιοι ότι γνωρίζουμε ακριβώς το περιεχόμενο των όρων που χρησιμοποιούμε, τι ακριβώς εννοούμε όταν επικοινωνούμε μέσα από αυτούς. Ένας καλός τρόπος είναι να ανατρέξουμε αρχικά στα παλιά λεξικά, ένας επόμενος απαραίτητος τρόπος είναι να συμβουλευόμαστε τη βιβλιογραφία, δηλαδή το τι έχουν γράψει άλλοι επιστήμονες που απασχολούνται με το ίδιο με μας θέμα.

Σ' ένα τέτοιο παλιό λεξικό βλέπουμε η *ειδίκευση* να ορίζεται ως «η πράξη και το αποτέλεσμα του ειδικεύω ή ειδικεύομαι»<sup>2</sup> (σελ. 834). Πρόκειται λοιπόν τόσο για μια διαδικασία όσο και για το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας.<sup>3</sup> Ο όρος *ειδικότητα* εννοείται, με τα παλιά ελληνικά διατυπωμένος, ως «η ιδιότης του ειδικού και κυρίως η αποκλειστική περί την τέχνην ή επιστήμην ικανότης και ειδικεύσις» (σελ. 835). Ειδικότητα έχει λοιπόν μόνον εκείνος ο κάτοχος επαγγελματικών ιδιοτήτων που έχει αποκλειστικά τις ειδικές γνώσεις ώστε να μπορεί να ασκεί το επάγγελμά του.

2. Χρησιμοποιούμε εδώ την 7' έκδοση του *Λεξικού της Πρωίας*.

3 Δεδομένου ότι η ειδικευση είναι παράλληλα μια διαδικασία απόκτησης ικανοτήτων και εμπειριών αλλά και το αποτέλεσμα, το προϊόν, που επιτυγχάνεται στο τέλος αυτής της διαδικασίας, είναι συνεπώς η ειδικευση «μια επένδυση», τονίστηκε σε πρόσφατη εργασία. Πρβλ. J. Delcourt, «Η εξειδίκευση: ένα ευρωπαϊκό οικοδόμημα», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 45.

Ίσως μάλιστα να έχει εξειδικευτεί σε έναν κλάδο της επιστήμης, της τέχνης, του επαγγέλματός του γενικότερα, κάτι που την τρέχουσα περίοδο γίνεται σε διαρκώς μεγαλύτερο βαθμό. Γι' αυτό και τη σημερινή εποχή χρησιμοποιείται διαρκώς περισσότερο ο όρος «εξειδίκευση», ένας όρος που στο παλιό λεξικό δεν περιέχεται, αφού δεν υπήρχε κατά τη σύνταξη του ο έντονος καταμερισμός της εργασίας και των γνώσεων της δικής μας τεχνολογικά εξειδικευμένης εποχής. Ούτε όμως ήταν γνωστά τα σημαντικά ερωτήματα σχετικά με την προσφορότερη αναλυτική προσέγγιση της εργασιακής διαδικασίας και των κοινωνικών, μορφωτικών και ατομικών προϋποθέσεων ένταξης στην ενεργό οικονομική ζωή. Στην εξειδίκευση δίνεται ευρύτατη σημασιодότηση, δεδομένου ότι, όπως τονίστηκε, «πρέπει να εξεταστεί σε ένα επίπεδο ατομικό, κοινωνικό-ψυχολογικό, εκπαιδευτικό-επιστημονικό και παιδαγωγικό».<sup>4</sup> Παρόλον ότι η χρήση του όρου δεν έχει ακόμη παγιωθεί, υπάρχουν ήδη απόψεις ότι αποτελεσματικότερη αναλυτική προσέγγιση επιτρέπει με τη χρήση του όρου «ικανότητα».<sup>5</sup> Η απλή, αντίθετα, ικανότητα άσκησης μιας επαγγελματικής δραστηριότητας, προφανώς όχι εξειδικευμένης, ονομάζεται «δεξιότητα». Πάλι στα παλιά ελληνικά εκφρασμένο, *δεξιότητα* είναι «η ιδιότης του δεξιού, (η) ικανότης, (η) επιτηδειότης εις τι» (σελ. 703).<sup>6</sup>

Ως *επάγγελμα* θεωρήθηκε «ό,τι επαγγέλεται τις, η τέχνη, η επιστήμη ήν ασκεί τις προς βιοπορισμόν» (σελ. 975). Διαχρονικά, η λέξη «επάγγελμα» έχει αλλάξει πολλές σημασίες, αφού παλιότερα σήμαινε επίσης παραγγελία, μήνυμα, υπόσχεση, πρόσταγμα. Πάντοτε

4. Από Β. Sellin, «Εξέλιξη των εξειδικεύσεων», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 55. Πρβλ., επίσης, Ol. Bertrand, «Οι διαστάσεις της εξειδίκευσης: Ιδιαιτερότητες της ανάλυσης», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 28-33.

5. Όπως διαβλέπει ο Μ. Alaluf στο άρθρο του «Εξειδίκευση: για τι μιλάμε; - Μια διαδικασία ιεράρχησης», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 33. Πάντως, δεν είναι διόλου κοινά αποδεκτό τι ακριβώς σημαίνει εξειδίκευση, αφού δεν είναι σαφές, για παράδειγμα: (α) αν αφορά στην επαγγελματική κατάρτιση και πείρα του εργαζομένου, (β) αν αναφερόμαστε στα προσόντα που απέκτησε κανείς από τις διαδοχικές θέσεις εργασίας του, (γ) «αν εννοούμε τις δεξιότητες που απέκτησε το άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του σαν συνέπεια των κοινωνικών του βιωμάτων, ή (δ) πρόκειται για την εγγεγραμμένη στους καταλόγους (επαγγελμάτων, Ν.Π.) εξειδίκευση που προέκυψε από τους συμβιβασμούς μεταξύ των κοινωνικών εταίρων», στο «Γράμμα του εκδότη», περιοδ. *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 1.

6. Με τον όρο «δεξιότητα» αντιστοιχούμε στην ελληνική τον αγγλικό όρο *skill* ή, ακόμη πιο συγκεκριμένα, τον όρο *psycho-motor skill*.

όμως, όπως προκύπτει και από τον παραπάνω ορισμό, η λέξη αυτή χρησιμοποιήθηκε και με τη σημερινή της σημασία, τη μόνιμη δηλαδή εργασία που ασκείται προς βιοπορισμό. Διότι ακριβώς αυτά είναι σήμερα τα συστατικά χαρακτηριστικά του επαγγέλματος: η μονιμότητα της άσκησης του και η βιοποριστική του διάσταση.<sup>7</sup> Το επάγγελμα έχει σε κάθε περίπτωση μιαν έντονα κοινωνική διάσταση. Ο επαγγελματίας χαρακτηρίζεται από επαγγελματική ηθική (ηθική με την έννοια των παγιωμένων και κοινωνικά αναμενόμενων στοιχείων συμπεριφοράς), εντάσσεται συγχρόνως σε μια κοινωνική τάξη ή ένα κοινωνικό στρώμα, τα πλαίσια άσκησης του είναι σαφώς καθορισμένα κοινωνικά.<sup>8</sup>

### 3. ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η δομή και λειτουργία του ελληνικού κοινωνικού μορφώματος διακρίνονται από αυτές των κεντροευρωπαϊκών χωρών, όπως έχουν δείξει σαφώς μια σειρά εργασίες.<sup>9</sup> Η αγορά εργασίας δεν αποτελεί εδώ εξαίρεση. Η συγκρότηση και λειτουργία της έχει βέβαια όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία που γνωρίζουμε από τις αγορές εργασίας των κεντροευρωπαϊκών χωρών. Όμως, η σύνθεσή των στοιχείων αυτών είναι τόσο ιδιόζουσα, το βάρος που έχουν κάποια από αυτά εμφανίζεται τόσο διαφορετικό από εκείνα που γνωρίζουμε

---

7. Πρβλ. το σχετικό ορισμό από το *Λεξικό Φυτράκη* του 1990. Της σαφήνειας του ορισμού αυτού υπολείπονται προσεγγίσεις που διατυπώνουν ότι: «Θα μπορούσε έτσι να οριστεί το επάγγελμα ως η εργασία ή η υπηρεσία η οποία εκτελείται με συντονισμένο τρόπο, με σωματική ή πνευματική προσπάθεια από το άτομο εκείνο, που μπορεί να συμμετέχει στην οικονομική δραστηριότητα. Το επάγγελμα εκφράζει από τη μια μεριά τη φύση της προσπάθειας που καταβάλλεται και από την άλλη το σκοπό στον οποίο απευθύνεται». Από Κ. Κασμάτη, *Επιλογή επαγγέλματος - Πραγματικότητα ή μύθος*; Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1989, σ. 23. Είναι αξιοσημείωτο ότι από αυτή τη σημασιοδότηση του επαγγέλματος λείπει παντελώς ο τονισμός της βιοποριστικής διάστασής του!

8. Όπως πολύ πλαστικά παρατηρήθηκε, «ένας καλός υποδηματοποιός δεν είναι κάποιος που κατασκευάζει καλά παπούτσια, αλλά κάποιος που δεν θεωρεί ότι είναι κάτι διαφορετικό παρά μόνον υποδηματοποιός», από J. Rancière, *La philosophie et ses pauvres*, Paris, 1983, σ. 43.

9. Παραδειγματικά μπορεί ο αναγνώστης να συμβουλευτεί τις εργασίες των καθηγητών Βαϊτσο, Γιαννίτση, Μουζέλη, Μηλιού, Τσουκαλά, Φωτόπουλου ή του υπογράφοντος, στις οποίες τονίζεται η περιφερειοποιημένη διάσταση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, διάσταση η οποία δεν φαίνεται να αίρεται από την υπερδουλεμένη συμμετοχή στις διεργασίες και τα δρώμενα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

από την κλασική βιβλιογραφία, ώστε δεν ξενίζει τον κριτικό ερευνητή η διαπίστωση ότι η ελληνική αγορά εργασίας μόνον ως «ιδιαιτερότητα» μπορεί να αναλυθεί.<sup>10</sup>

### *3.1. Ιδιαιτερότητες της ελληνικής αγοράς εργασίας*

Προσεγγίζοντας την ελληνική αγορά εργασίας, θεωρούμε απαραίτητο να αρχίσουμε σημειώνοντας την ύπαρξη δύο ιδιάζόντων φαινομένων. Σε κάθε ευρωπαϊκή κοινωνία, αλλά ιδιαίτερα σε κοινωνίες παρόμοιας συγκρότησης με την ελληνική, παρατηρείται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, το φαινόμενο της «ετεροαπασχόλησης». Ως ετεροαπασχόληση θεωρείται η άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας διαφορετικής από το αντικείμενο της επαγγελματικής εκπαίδευσης την οποία ο εργαζόμενος έχει επιτυχώς περατώσει.<sup>11</sup> Δεδομένης της ευρείας έκτασης της παρατηρούμενης ετεροαπασχόλησης, είναι πολύ πιθανόν στο επίπεδο των συγκεκριμένων εργαζόμενων η επαγγελματική δραστηριότητα που ασκούν να είναι εντελώς διαφορετική από το επάγγελμα το οποίο έχουν εκμάθει. *Στην αγορά εργασίας όμως συμμετέχουν με το επάγγελμα το οποίο πράγματι ασκούν.*

Με κύριο αίτιο τη χαμηλή αμοιβή της μισθωτής εργασίας, παρατηρείται επίσης ένα δεύτερο ιδιάζον φαινόμενο, η «πολυαπασχόληση». Πρόκειται για την άσκηση της ίδιας επαγγελματικής δραστηριότητας, είτε όμως και διάφορων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, στα πλαίσια διαφορετικών νομικών προσώπων, δηλαδή με διάφορους εργοδότες, πάντοτε όμως ως μισθωτού. Επίσης, παρατηρείται συχνά άσκηση μισθωτής δραστηριότητας, με εξαρτη-

---

10. Η ιδιαιτερότητα αξιολογείται προφανώς σε σχέση με την κατάσταση που επικρατεί στις κεντροευρωπαϊκές και βορειοαμερικανικές χώρες, οι οποίες αποτελούν τη βάση των κυρίαρχων επιστημονικών αναλύσεων. Αν, αντίθετα, εγκύψουμε στην ανάλυση της κατάστασης που παρατηρείται, για παράδειγμα, στις χώρες της μεσογειακής λεκάνης, τότε θα διαπιστώσουμε ότι η οργάνωση που επικρατεί στην ελληνική αγορά εργασίας αποτελεί κανονικότητα, δεν έχει τίποτα το εξαιρετικό σε σύγκριση μ' αυτές, και έτσι, παρόλες τις όποιες διαφοροποιήσεις, μπορεί να ενταχθεί στην ίδια «κανονική» εργασιακή και παραγωγική δομή και συγκρότηση.

11. Η επιτυχής περάτωση διαύλων επαγγελματικής εκπαίδευσης αποδεικνύεται από την κατοχή διπλώματος ή πτυχίου. Δεν θα πρέπει εδώ να παραγνωρίζεται ότι επαγγελματική εκπαίδευση είναι, στην ουσία, και θεωρείται μάλιστα ύστερα από απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, κάθε είδους τριτοβάθμια εκπαίδευση, πανεπιστημιακού ή μη πανεπιστημιακού επιπέδου (τέτοια στην Ελλάδα είναι κυρίως τα ΤΕΙ).

μένη σχέση εργασίας ως μισθωτού, ταυτόχρονα με την άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας ως αυτοαπασχολούμενου, π.χ., ελεύθερου επαγγελματία ή μικρομαγαζάτορα. Το μεθοδολογικό πρόβλημα που ανακύπτει κατά τη διερεύνηση του φαινομένου της πολυαπασχόλησης είναι πάντως τόσο μεγάλο ώστε απλώς αναφέρεται στα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

#### 4. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΑΠΟ ΔΗΜΟΣΙΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ

Επίσημος στην Ελλάδα, δηλαδή από τις κρατικές αρχές, δεν θεωρείται ότι συμμετέχουν στην αγορά εργασίας όλοι οι απασχολούμενοι με εξαρτημένη σχέση εργασίας. Έτσι, δεν συμπεριλαμβάνονται στην αγορά εργασίας, άρα και στη διαχείριση των κρατικών οργανισμών που ασχολούνται μ' αυτήν, οι εργαζόμενοι στο Δημόσιο ή τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, όπως είναι οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι στρατιωτικοί, τα όργανα των σωμάτων ασφαλείας, οι εκπαιδευτικοί, οι δικαστικοί καθώς και όσοι απασχολούνται σε επιχειρήσεις υπό κρατικό έλεγχο, όπως είναι οι κρατικές τράπεζες, τα δημόσια νοσοκομεία, οι δημόσιες επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας. Πρόκειται πάντως για μισθωτούς που η αναλογία τους ξεπερνά κατά πολύ το 20% του σημερινού ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας.

Ο τρόπος αυτός προσέγγισης της αγοράς εργασίας, ανεξάρτητα από το πώς αιτιολογείται, δημιουργεί πρόβλημα σχετικά με τον παράγοντα επαγγέλματα, αφού αφήνει εκτός θεώρησης το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων που έχουν περατώσει ειδική επαγγελματική εκπαίδευση.<sup>12</sup> Γενικά, στον ιδιωτικό τομέα, άρα και στην αγορά εργασίας, με τον ορισμό που δίνουν οι επίσημες αρχές, συμμετέχει λιγότερο από το ήμισυ των αποφοίτων κάθε είδους επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης.

Στον ενεργό πληθυσμό οι με εξαρτημένη σχέση εργασίας απασχολούμενοι αποτελούν μόνο μια μεγάλη μειονότητα. Η αναλογία

12. Είναι, για παράδειγμα, γνωστό ότι περίπου τα 2/3 των αποφοίτων πανεπιστημίου απασχολούνται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, εφόσον εργάζονται. Πρβλ. σχετικά Κ. Κανελλόπουλος, «Εκπαίδευση και αγορά εργασίας στην Ελλάδα», στο *Επιπτώσεις της τεχνολογικής και επιστημονικής επανάστασης*, Αθήνα, 1984, σ. 109. Επίσης, Ν. Παναζίδης κ.ά., *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984, σ. 77 επομ., Πίν. III 15.



των απασχολούμενων αυτών, στα πλαίσια δηλαδή της αγοράς εργασίας, ανέρχεται καθ' όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο μεταξύ 43% και 48% του ενεργού πληθυσμού.<sup>13</sup> Ο υπόλοιπος ενεργός πληθυσμός αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος του από τους «αυτοαπασχολούμενους» και τα «συμβοηθούμενα αλλά μη αμειβόμενα μέλη των οικογενειών»<sup>14</sup> τους. Το ποσοστό των τελευταίων ανέρχεται περίπου στο 15%.<sup>15</sup> Ο σημαντικότερος φορέας που ασχολείται με τη διαχείριση της αγοράς εργασίας, με τον τρόπο που είδαμε να την εννοούν οι ελληνικές αρχές, είναι ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ).

### 5. «ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ» ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα επηρεάζεται σημαντικά από την ύπαρξη μιας οικονομίας παράλληλης προς την επίσημη, άρα και μη υποκειμένης στις ρυθμίσεις της κρατικής πολιτικής. Αυτή η παράλληλη οικονομία, η παραοικονομία, εξυπηρετείται από μια

13. Πρβλ. τις ετήσιες στατιστικές απασχόλησης που εκδίδει το EUROSTAT, η Στατιστική Υπηρεσία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Στις υπόλοιπες χώρες-μέλη των Ε.Κ., η αντίστοιχη αναλογία είναι, ως γνωστόν, πολύ μεγαλύτερη, ξεπερνώντας στην περίπτωση της Μ. Βρετανίας το 90%. Σχετικά με τη συγκρότηση της αγοράς εργασίας, πρβλ. Ν. Μπούζας, «Το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας: Μια πρώτη διερεύνηση», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 78, 1990, σ. 111-136.

14. Στην κατηγορία των «συμβοηθούμενων και μη αμειβομένων μελών» ταξινομούνται κυρίως γυναίκες που εργάζονται στον αγροτικό τομέα ή σε μικρές επιχειρήσεις. Πρβλ. Ξ. Πετρινώτη, «Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 74, 1989, σ. 105-140 και, επίσης, Χ. Συμεωνίδου, «Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 74, 1989, σ. 141-156.

15. Πρβλ. Α. Λεοντίδου, «Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: Η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 60, 1986, σ. 72-109. Επίσης, Μ. Χλέτσος, «Κράτος, αυτοαπασχολούμενοι και μισθοτοί στη σημερινή Ελλάδα», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 76, 1990, σ. 140-155. Κατά τη διάρκεια της 10ετίας 1982-1991 παρατηρήθηκε αύξηση της «μισθωτής απασχόλησης» κατά 29% στις γυναίκες και κατά 3% στους άνδρες, με παράλληλη μείωση στους «αυτοαπασχολούμενους» κατά 9%. Επίσης, παρατηρήθηκε αύξηση στα «συμβοηθούμενα μέλη» κατά 19% στους άνδρες και 4% στις γυναίκες, ενώ κατά 43% αυξήθηκαν οι γυναίκες «εργοδότες». Ευχαριστώ και από το σημείο αυτό την Διευθύντρια της ΕΣΥΕ κα Λογιάδου που έθεσε στη διάθεσή μου τα παραπάνω στοιχεία καθώς και τα δεδομένα που βασίζεται το κεφάλαιο «Καταγραφές επαγγελματιών σε έρευνες της ΕΣΥΕ» της παρούσας εργασίας.

παράλληλη προς την επίσημη αγορά εργασίας.<sup>16</sup> Το θέμα βρίσκεται ακόμη στην αρχή της επιστημονικής διερεύνησής του στην Ελλάδα. Είναι, όμως, ευρέως γνωστό ότι στην παραοικονομία ασκούνται επαγγελματικές δραστηριότητες, που βεβαίως ασκούνται και στην επίσημη οικονομία, από εργαζόμενους είτε αποκλειστικά στον τομέα αυτό είτε περιστασιακά, συχνά όμως επί μακρό χρονικό διάστημα, στα πλαίσια της «πολυαπασχόλησης».<sup>17</sup>

Οι επαγγελματικές δραστηριότητες που ασκούνται στα πλαίσια της παράλληλης οικονομίας ταυτίζονται ή παρομοιάζουν με αυτές που ασκούνται στα πλαίσια της επίσημης οικονομίας. Οι όροι όμως άσκησης αυτών των δραστηριοτήτων, π.χ. αμοιβή, ασφάλιση, ωράριο, εργατικά/υπαλληλικά δικαιώματα, είναι πολύ διαφορε-

---

16. Πρβλ. Β. Γεωργακοπούλου, «Άτυπα μορφώματα και παραοικονομία - Προβλήματα ανάλυσης, παρερμηνείας και ανοικτά ερωτήματα για το ρόλο τους στη σημερινή κρίση», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 63, 1986, σ. 3-29. Επίσης, Π.Γ. Παυλόπουλος, *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, Αθήνα, IOBE, 1987. Επίσης, Κ. Κασμάτη, *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης - Μελέτη II: Η μορφολογία της δεύτερης απασχόλησης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1989.

17. Με τον όρο «πολυσθένεια» προσγγίζει ο Κ. Τσουκαλάς την εργασιακή κατάσταση της πολυαπασχόλησης σε περισσότερες επαγγελματικές δραστηριότητες υπό διαφορετικού τύπου εργασιακές σχέσεις. Η «πολυσθένεια» εκφράζει την πλατιά παρατηρούμενη στην κοινωνία μας κατάσταση, όπου πολλοί οικονομικά ενεργοί άνθρωποι εργάζονται παράλληλα ή επάλληλα σε εντελώς διαφορετικές δραστηριότητες υπό διάφορα νομικά καθεστώτα της επίσημης οικονομίας ή της παραοικονομίας. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, «Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», στο, του ιδίου, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στην μεταπολιτευτική Ελλάδα*, Αθήνα, 1986, σ. 171-193, και Θ. Καλόμαλος, «Πολυσθένεια και μαρξιστική θεωρία των τάξεων», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 64, 1987, σ. 147-153. Ως παράδειγμα πολυσθενούς δραστηριότητας μπορεί ν' αναφερθεί η παράλληλη εργασία του υπαλλήλου (δημόσιου ή ιδιωτικού) και ως οδηγού ταξί του βράδυ, κατά τη χειμερινή περίοδο, αλλά και η επάλληλη, την καλοκαιρινή περίοδο, ως ξενοδοχειακού μικροεπιχειρηματία, εφόσον, π.χ., νοικιάζει δωμάτια σε τουρίστες στο νησί καταγωγής του. Οποσδήποτε, το πρόβλημα του «ταξικώς ανήκειν» είναι συχνά πολύ έντονο στα πολυσθενούς οικονομικά ενεργά άτομα. Αν μείνουμε στο παραπάνω παράδειγμα, δεν είναι διόλου αυτονόητο ότι κάποιος ως υπάλληλος αισθάνεται να ανήκει στη μικροαστική τάξη αν, μεγαλύτερο μέρος του ετήσιου εισοδήματός του, που του επιτρέπει να ζει πολύ άνετα, το αποκτά από την ενοίκιαση των δωματίων του σε τουρίστες την καλοκαιρινή περίοδο. Δεν είναι, όμως, δυνατόν να επεκταθώ στην ανάλυση αυτού του θέματος στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Θεωρώ, πάντως, σκόπιμο να επισημάνω ότι στην Ελλάδα δεν σπανίζουν οι πολυσθενούς απασχολούμενοι, οι οποίοι ταυτόχρονα ενσωματώνουν τόσο την ιδιότητα του μισθωτού όσο και του εργοδότη! Το αξιωματικό πρόβλημα της κοινωνικής ταυτότητας ή της ιδεολογικής συγκρότησης ενός τέτοιου ανθρώπου δεν είναι, πάντως, δυνατόν να μας απασχολήσει εδώ.

τικοί από αυτούς της επίσημης οικονομίας.<sup>18</sup> Πρόκειται για καταστάσεις που βεβαίως οδηγούν σε τεράστια συνδικαλιστικής φύσης προβλήματα.

## 6. Η ΑΣΚΗΣΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Κάθε επαγγελματική δραστηριότητα είδαμε να πραγματώνεται στα πλαίσια της αγοράς εργασίας. Προφανώς, η δραστηριότητα αυτή αφορά κυρίως στην παραγωγή και διανομή αγαθών και την παροχή υπηρεσιών. Με κάποιες εξαιρέσεις, προφανώς για πολύ εξειδικευμένα επαγγέλματα, ισχύει στη χώρα μας για την άσκηση των περισσότερων επαγγελματικών δραστηριοτήτων η ρήση του Γιάννη Τσαρούχη ότι «στην Ελλάδα είσαι ό,τι δηλώσεις». Στην ελλειπτικότητά της, και για το δικό μας θέμα, η έκφραση αυτή σημαίνει ότι καθένας μπορεί να ασκήσει οποιοδήποτε επάγγελμα επιθυμεί, ανεξάρτητα από τα εκπαιδευτικά και άλλα προσόντα που διαθέτει. Αρκεί η πρόθεση και η ετοιμότητά του να το ασκήσει.

Κατ' αρχήν, δεν τίθενται λοιπόν κανενός είδους θεσμοποιημένα εμπόδια στην ατομική πρόθεση να ασκήσει κάποιος ένα επάγγελμα είτε στην καθαυτό παραγωγή είτε στις υπηρεσίες. Η μοναδική εξαίρεση αφορά τα «κατοχυρωμένα» επαγγέλματα. Αυτά μπορεί να τα ασκήσουν εργαζόμενοι που έχουν δεχθεί συγκεκριμένη επαγγελματική εκπαίδευση ή κατάρτιση. Σε αρκετές περιπτώσεις απαιτείται επιπροσθέτως να έχουν υποστεί επιτυχώς εξετάσεις για τη λήψη ειδικής άδειας, της άδειας άσκησης επαγγέλματος. Οι εξαιρέσεις αυτές αφορούν κυρίως τα επαγγέλματα, για τα οποία απαιτούνται πανεπιστημιακές σπουδές, ή κάποια από τα τεχνικά επαγγέλματα που απαιτούν συνήθως δευτεροβάθμιο επίπεδο εκπαίδευσης με παράλληλη ειδική κατάρτιση. Μια πρώτη σημαντική διαπίστωση που μπορεί να γίνει στο σημείο αυτό είναι ότι στην Ελλάδα η μέγιστη πλειονότητα των επαγγελματιών μπορεί να ασκηθεί από καθέναν που το επιθυμεί.

18. Πβλ. Γ. Τζουτζιαράκης, «Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 76, 1990, σ. 174-200, και Ν. Patiniotis, «Atypische Arbeitsformen und Altersdiskriminierung», στο SYSDM (επιμ.), *The European Labour Market in 2000: Demographic Changes and Policy Implications*, EEC/DG V, Bruxelles, 1991, σ. 167-177.

### *6.1. Η άσκηση δραστηριότητας στα κατοχυρωμένα επαγγέλματα*

Μια σειρά επαγγελμάτων δεν μπορούν να ασκηθούν παρά μόνον με την προϋπόθεση κατοχής ειδικής άδειας, η οποία συνήθως παρέχεται από κάποια κρατική υπηρεσία. Η εκμάθησή τους μπορεί να γίνεται είτε στα πλαίσια του τυπικού ή άτυπου εκπαιδευτικού συστήματος, είτε μετά την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας στα πλαίσια εργασιακής σχέσης, είτε από συνδυασμό των δύο παραπάνω διαύλων. Υπάρχουν όμως και μια σειρά επαγγέλματα για τα οποία απαιτείται πανεπιστημιακή εκπαίδευση, όπου για την άσκησή τους αρκεί η κατοχή του πανεπιστημιακού πτυχίου. Για παράδειγμα, μπορεί εδώ να αναφερθεί η περίπτωση των χημικών ή των οικονομολόγων ή και του δικού μου επαγγελματικού στρώματος, των κοινωνιολόγων.

Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι επαγγέλματα τα οποία καλύπτονται από ισχυρές επαγγελματικές ενώσεις, όπως των κάθε είδους μηχανικών, ιατρών ή των δικηγόρων, απαιτούν εκτός του πανεπιστημιακού πτυχίου και άδεια ασκήσεως επαγγέλματος, η οποία βέβαια κάθε φορά είναι προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις του κλάδου και των οργανωμένων συμφερόντων του.

Εντελώς διαφορετική είναι η κατάσταση για τους απόφοιτους της τριτοβάθμιας μη πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Το δίπλωμα των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (ΤΕΙ) δεν συνεπάγεται, για καμία σχεδόν ειδικότητα, ότι ο κάτοχός του απέναντι στους πιθανούς ανταγωνιστές του είναι κατοχυρωμένος στην αποκλειστική άσκηση της σχετικής επαγγελματικής δραστηριότητας, στα πλαίσια της ελληνικής αγοράς εργασίας. Αυτό το τονίζουμε, διότι την ίδια δραστηριότητα μπορεί να ασκήσουν και άτομα που δεν κατέχουν δίπλωμα των ΤΕΙ, έχοντας εκμάθει να ασκούν τη σχετική επαγγελματική δραστηριότητα με άλλο τρόπο, συνήθως εμπειρικά, ή σε άλλου είδους ίδρυμα.

Υπέρβαση της κατάστασης αυτής γίνεται προσπάθεια να πραγματοποιηθεί με τη θέσπιση των «επαγγελματικών δικαιωμάτων» των διπλωματούχων ΤΕΙ. Μέχρι σήμερα έχουν θεσπισθεί επαγγελματικά δικαιώματα σε μια σειρά ειδικότητες των ΤΕΙ. Τα Προεδρικά Διατάγματα που ρυθμίζουν αυτά τα επαγγελματικά δικαιώματα είναι προφανές ότι, στην ουσία, απαρτίζουν έναν κατάλογο, μια απαρίθμηση αρμοδιοτήτων, που οι εν λόγω διπλωματούχοι έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν κατά τη διάρκεια της οικονομικά ενεργού ζωής τους. Δεν απαριθμούν τις δραστη-

ριότητες που, ενδεχόμενα, θα είχαν αυτοί οι διπλωματούχοι αποκλειστικά το δικαίωμα να ασκούν στη βάση των γνώσεων που απέκτησαν κατά τις σπουδές τους.

Σ' ένα μικρό ποσοστό, οι ρυθμίσεις αυτές των επαγγελματικών δικαιωμάτων αφορούν στη δυνατότητα οι κάτοχοί τους να ιδρύουν επιχείρηση εμπορίας προϊόντων (π.χ., πώληση φυτοφαρμάκων από τους τεχνολόγους γεωπονίας) ή αποκλειστικής παροχής υπηρεσιών (π.χ., φυσιοθεραπεία από τους φυσιοθεραπευτές). Είναι, πάντως, εδώ χαρακτηριστικό, ότι σημαντικές επαγγελματικές ενώσεις πανεπιστημιακών αποφοίτων προσπαθούν να χαρακτηρισθούν ως μη νόμιμες οι δυνατότητες που δίδονται με τα Π.Δ. περί επαγγελματικών δικαιωμάτων σε αποφοίτους ΤΕΙ να ιδρύουν τέτοιου είδους επιχειρήσεις.<sup>19</sup>

Υπάρχουν επίσης ολιγάριθμα επαγγέλματα του τεχνικού τομέα, για την άσκηση των οποίων απαιτείται κατοχή ειδικής άδειας. Πρόκειται κυρίως για επαγγέλματα που απαιτούν εγγυημένη και ασφαλή παροχή υπηρεσιών. Τέτοια γενικά<sup>20</sup> τεχνικά επαγγέλματα είναι του ηλεκτρολόγου, του ηλεκτρονικού κ.λπ..

Πολυάριθμοι είναι οι δημόσιοι φορείς που έχουν την αρμοδιότητα έκδοσης αδειών ασκήσεως επαγγέλματος. Το πόσο ευρύ φάσμα καλύπτουν οι φορείς αυτοί φαίνεται από το ότι το Υπουργείο Οικονομικών εκδίδει την άδεια για το επάγγελμα του «εκτελωνιστή», το Υπουργείο Πολιτισμού απονέμει την άδεια στους «σκηνοθέτες», ενώ το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος παρέχει την άδεια στους «εργολήπτες δημοσίων έργων». Παρόλη τη μεγάλη σημασία που θα είχε για μια ορθολογική διαχείριση της αγοράς εργασίας, δεν έχουν μέχρι σήμερα καταγραφεί οι φορείς παροχής αδειών καθώς και τα επαγγέλματα για τα οποία είναι αρμόδιοι.

Εκτός από τα κατοχυρωμένα, υπάρχουν στην ελληνική αγορά εργασίας τα ονομαζόμενα «κλειστά» επαγγέλματα. Στην ουσία, πρόκειται για ατομικές επιχειρήσεις, όπου από την αρμόδια αρχή καθορίζεται ο ανώτατος αριθμός τους σε μια συγκεκριμένη περιοχή, ή η απόσταση της μιας επιχείρησης από την άλλη κ.λπ.. Πρόκειται

---

19. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί σχετικά η δικαστική προσφυγή του Γεωτεχνικού Επιμελητηρίου εναντίον του επαγγελματικού δικαιώματος των τεχνολόγων γεωπονίας να ιδρύουν επιχειρήσεις πώλησεως φυτοφαρμάκων.

20. «Γενικά», εννοεί στο σημείο αυτό ότι τα συγκεκριμένα τεχνικά επαγγέλματα έχουν πολλές υποδιαίρεσεις σε επιμέρους ειδικότητες.

για επιχειρήσεις, όπου συνήθως ο ιδιοκτήτης αυτοαπασχολείται παραγωγικά εργαζόμενος σ' αυτές. Ένα πολύ γνωστό παράδειγμα είναι του αρτοποιού, επάγγελμα του οποίου η «απελευθέρωση» συζητείται πολύ την πρόσφατη περίοδο. Άλλο παράδειγμα είναι του «ταξιτζή», του ιδιοκτήτη ταξί, όχι του οδηγού ταξί.<sup>21</sup> Η τάση είναι, πάντως, σήμερα η μείωση των κλειστών επαγγελμάτων και η άρση της δυνατότητας μονοπωλιακής άσκησής τους.

## 7. ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Η ελληνική αγορά εργασίας είναι ολίγον δομημένη, όπως διαπιστώσαμε προηγουμένως. Αυτή η διαπίστωση δεν αφορά βέβαια τη διοικητική διαχείρισή της. Το «*ολίγον δομημένον*» της αγοράς εργασίας αφορά τη συμμετοχή των διαφόρων επαγγελμάτων σ' αυτήν. Επαγγέλματα γεννιούνται και παύουν να υφίστανται στα πλαίσια της προσφοράς και ζήτησης των υπηρεσιών που μπορούν να προσφέρουν. Δεδομένης της συνύπαρξης των πλέον προηγμένων τρόπων παραγωγής και διακίνησης αγαθών καθώς και των υπηρεσιών που τις υποστηρίζουν, ταυτόχρονα όμως με πολύ παραδοσιακότερους,<sup>22</sup> είναι δυνατόν στην ελληνική αγορά εργασίας να διαπιστωθεί ότι υπάρχουν τα πλέον σύγχρονα επαγγέλματα, αλλά και πάρα πολλά παραδοσιακά. Έτσι ο δυϊσμός της οικονομικής συγκρότησης αντικαθρεπτίζεται και σε ένα αντίστοιχο φαινόμενο στην επαγγελματική διάρθρωση.

Βεβαίως, η παραπάνω διαπίστωση δεν σημαίνει ότι τα νέα επαγγέλματα ασκούνται από μεγάλο αριθμό εργαζομένων. Οποσδήποτε, υπάρχουν και τέτοια παραδείγματα, όπως τα επαγγέλματα που συνδέονται με τις τεχνολογίες της πληροφορικής, τα οποία υπηρετούνται από αυξανόμενο αριθμό εργαζομένων. Το συγκεκριμένο φαινόμενο παρατηρούμε, πάντως, να υπάρχει σε όλες τις ευρωπαϊκές οικονομίες.

21. Σήμερα δεν είναι πια κλειστό το επάγγελμα του «φαρμακοποιού», ένα επάγγελμα που παλαιότερα ήταν πολύ δύσκολο να αποκτηθεί άδεια ασκήσεώς του, αφού αποτελούσε αντικείμενο αγοραπωλησίας με υψηλότατο τίμημα.

22. Πρόκειται για μια κατάσταση που σε άλλη εργασία ονομάσαμε «δομική ετερογένεια» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή για κατάσταση που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των περιφερειοποιημένων κοινωνιών. Πρβλ. Ν. Πατινώτης, *Εξάρτηση και μετανάστευση*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1990, σ. 167 επομ..

Η ευμετάβλητη επαγγελματική διάρθρωση της ελληνικής αγοράς εργασίας καθώς και το ότι δεν είναι αναγκαίο να έχει προηγηθεί επιτυχής επαγγελματική εκπαίδευση για την άσκηση ενός επαγγέλματος, συνδυαζόμενα και με άλλους παράγοντες, όπως η μη ορθολογική κρατική πολιτική απασχόλησης ή η σχετικά μικρή κοινωνική εμβέλεια των κάθε είδους ενώσεων εργαζομένων, οδηγούν στην ανυπαρξία, στη μη ανάγκη δημιουργίας και χρήσης ενός έγκυρου και διαρκώς ανανεωμένου καταλόγου επαγγελμάτων. Αυτό εννοεί ότι, ενώ, όπως θα αναφέρουμε αμέσως παρακάτω, υπάρχει ένας κατάλογος επαγγελμάτων παρόμοιος με ισχύοντες σε άλλες χώρες ή σε διεθνείς οργανισμούς, ο συγκεκριμένος κατάλογος σε πολλές περιπτώσεις έχει μικρή μόνο σχέση με την επαγγελματική διάρθρωση στην Ελλάδα.

### 7.1. Ονοματολογία επαγγελμάτων

Ένα άλλο ιδιαίζον χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης είναι ότι συχνά δεν είναι παγιωμένη η ονοματολογία, η ονομασία των νέων επαγγελμάτων στην ελληνική γλώσσα. Η ίδια επαγγελματική δραστηριότητα υπάρχει, έτσι, πιθανότητα να υπηρετείται από επάγγελμα το οποίο έχει περισσότερες της μίας ονομασίες, να έχει δηλαδή διαφορετικές. Αυτό παρατηρείται πολύ συχνά σε επαγγέλματα με τεχνολογικό ή οικονομικό αντικείμενο δραστηριοτήτων. Στις περιπτώσεις αυτές, εκτός μίας ή περισσότερων ονομασιών του επαγγέλματος στην ελληνική γλώσσα, χρησιμοποιείται και η παγιωμένη αγγλική ονομασία. Με τον τρόπο αυτόν, η εισαχθείσα τεχνική ή οικονομική διαδικασία εξυπηρετείται από επαγγέλματα είτε με εισαχθείσα ονοματολογία, στην αγγλική γλώσσα συνήθως, είτε με ελληνική, όμως μη παγιωμένη και έτσι επιδεχόμενη κατά το δοκούν περισσότερες της μιας ονομασίες ανάλογα με το χρήστη.<sup>23</sup>

Όμως, η πιθανότητα χρησιμοποίησης περισσότερων της μιας ονομασιών για το ίδιο επάγγελμα δεν σταματά εδώ. Αφορά και «παλαιά» επαγγέλματα, τα οποία έχουν όμως το κοινό χαρα-

23. Πολύ γνωστό είναι το παράδειγμα του Dealer, το οποίο μεταφράζεται ως «πωλητής» ή και «διαπραγματευτής» (ιδίως συναλλάγματος), ή και «ειδικός πωλητής» ή και «πλασιέ» κ.λπ., ενώ συχνότατα χρησιμοποιείται η αγγλική λέξη αμετάφραση που γράφεται όμως με το ελληνικό αλφάβητο, δηλ. ντήλερ. Επίσης, ο Manager μεταφράζεται ως διευθυντής κ.λπ., όμως συνήθως αναφέρεται και στην ελληνική ως «μάντζερ».

κτηριστικό ότι πρόσφατα θεσπίστηκαν συγκεκριμένοι εκπαιδευτικοί δίαυλοι στο τυπικό σύστημα που οδηγούν στην εκμάθησή τους. Οι σχολές όμως εκμάθησής τους και οι τίτλοι σπουδών που χορηγούν έχουν μια διαφορετική ονοματολογία από την παγιωμένη στην ελληνική αγορά εργασίας. Η διαφοροποίηση προφανώς εδράζεται στην *επιστημονικοποίησή* τους. Το επάγγελμα του «βιβλιοθηκάρου», για παράδειγμα, μπορεί να το σπουδάσει κανείς στο Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας των ΤΕΙ, από όπου, αποκτώντας το δίπλωμά του, δικαιούται να ονομάζεται «βιβλιοθηκονόμος». Πρόκειται για έναν νεολογισμό, για έναν όρο ο οποίος πρωτοδημιουργήθηκε με την ίδρυση του αντίστοιχου Τμήματος. Άλλο παράδειγμα είναι ο «οινολόγος», που μπορεί στην αγορά εργασίας να ονομάζεται και «τεχνολόγος ποτών». Η νέα αυτή ονοματολογία ακολουθεί την ίδρυση του Τμήματος Τεχνολογίας Ποτών στα ΤΕΙ.

Σημαντικό θεωρώ να τονισθεί εδώ ότι η χρησιμοποίηση των δύο αυτών ταυτόσημων ονομασιών για το ίδιο επάγγελμα είναι συνηθισμένη και βασίζεται στην παράλληλη δυνατότητα που υπάρχει στην ελληνική αγορά εργασίας τα περισσότερα επαγγέλματα να ασκούνται από εργαζόμενους, οι οποίοι είτε εκπαιδεύτηκαν για την άσκησή τους σε κάποιο ειδικό ίδρυμα, είτε τα εξέμαθαν κατά τη διάρκεια της εργασιακής τους δραστηριότητας. Η τελευταία περίπτωση αφορά τους περισσότερους εργαζόμενους.<sup>24</sup>

## 7.2. Κατάλογοι επαγγελμάτων

Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΣΥΕ) δημοσίευσε το 1971 έναν κατάλογο για την ταξινόμηση των επαγγελμάτων κατά τις στατιστικές καταγραφές και έρευνές της. Το δε 1972 δημοσίευσε τον «Αλφαβητικό Κώδικα Επαγγελμάτων». Στις δύο αυτές εκδόσεις ταξινομούνται σε ομάδες τα επαγγέλματα όλων των κλάδων εργασιακής δραστηριότητας. Η ταξινόμηση γίνεται με τριψήφια υποδιαίρεση. Ο κατάλογος επαγγελμάτων της ΕΣΥΕ αποτελεί, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, απόδοση στην ελληνική γλώσσα

24. Βεβαίως, η χρήση της μιας ή της άλλης ονομασίας μπορεί να επιτρέπει λεπτές αποχρώσεις και διαφοροποιήσεις κατά την εκφορά του λόγου, γραπτού ή προφορικού. Πάντως, η ενασχόληση με το θέμα αυτό υπερβαίνει τα όρια της παρούσας εργασίας.



αντίστοιχου καταλόγου που είχε στο παρελθόν συνταχθεί από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO).<sup>25</sup>

Την περίοδο 1992-93 μια ομάδα εργασίας Ελλήνων ειδικών επεξεργάστηκε, με τη συνεργασία του EUROSTAT (της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης), τον νεότερο κατάλογο επαγγελματών ISCO '88 του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO), αποσκοπώντας να εκδώσει έναν νέο Κώδικα Επαγγελματών. Η ομάδα αυτή δεν μετέφρασε μόνο τον ISCO '88, αλλά προσπάθησε να τον προσαρμόσει στην ελληνική αγορά εργασίας. Ο Κώδικας αυτός δεν έχει ακόμη εκδοθεί, δίνει πάντως πενταψήφια ανάλυση των επαγγελματών. Παράλληλα, συντάχθηκε κώδικας αντιστοίχισης σε διψήφιο κλάδο του ISCO '88 με τον ISCO '68. Η αντιστοίχιση αυτή θα εφαρμοστεί για τα επαγγέλματα που περιγράφονται στην Έρευνα Εργατικού Δυναμικού του 1992, όπου το ερωτηματολόγιο συντάχθηκε με βάση τα πρόσθετα στοιχεία που απαιτούνται για την κωδικογράφηση επαγγέλματος με βάση τον ISCO '88.

Μια ακόμη κρατική υπηρεσία, ο ΟΑΕΔ, έχει προβεί στην έκδοση καταλόγου επαγγελματών. Τον δικό του «Κώδικα Επαγγελματών» δημοσίευσε ο ΟΑΕΔ το 1978. Στον κώδικα αυτόν, η ταξινόμηση γίνεται με πενταψήφια υποδιαίρεση, όπως και η ταξινόμηση του κοινοτικού καταλόγου SEDOC. Ο κατάλογος επαγγελματών του ΟΑΕΔ είναι λοιπόν πολύ λεπτομερέστερος από τον ισχύοντα ακόμη αντίστοιχο κατάλογο της ΕΣΥΕ. Στο επίπεδο μέχρι την τριψήφια υποδιαίρεση, ο ΟΑΕΔ χρησιμοποιεί ακριβώς την ίδια ονοματολογία επαγγελματών με την ΕΣΥΕ. Η χρησιμοποιούμενη ονοματολογία των επαγγελματών στο επίπεδο της πενταψήφιας υποδιαίρεσης συχνά ταυτίζεται στους καταλόγους του ΟΑΕΔ και τον κατάλογο SEDOC, παραπέμποντας έτσι στην κοινή πηγή τους που είναι ο κατάλογος ISCO 68.<sup>26</sup>

25. Πρόκειται για την ταξινόμηση του ILO, γνωστή με το όνομα ISCO '68, δηλαδή International Standard Classification του 1968. Ήδη, ο ILO μετά μια εικοσαετία έχει προβεί στην έκδοση του ISCO '88.

26. Στο τέλος της δεκαετίας του '80, μια άλλη ελληνική δημόσια υπηρεσία επιχείρησε να βοηθήσει στην τεκμηρίωση των επιστημονικών και τεχνολογικών ειδικοτήτων ακολουθώντας όμως την ίδια λογική της μετάφρασης καταλόγου από αλλοδαπό οργανισμό, αυτή τη φορά από την Unesco. Πρβλ. Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), *Κώδικας κατάταξης επιστημονικών και τεχνολογικών ειδικοτήτων*, Αθήνα, 1988. Πάντως, ο τίτλος του κώδικα αυτού είναι πιθανόν να οδηγήσει σε παρανοήσεις, δεδομένου ότι δεν αφορά σε επαγγελματικές ειδικότητες, αλλά σε επιστημονικούς κλάδους, σε «ειδικείσεις».

Αναφορές σε ταξινομήσεις επαγγελμάτων μπορεί επίσης να γίνονται σε νομοθετικά κείμενα που θεσμοθετούνται προφανώς για άλλη αιτία. Έτσι, ο Ν. 1384/1983, που αφορά σε θέματα ασφάλισης στο μεταλλουργικό κλάδο, καταγράφει τα μεταλλουργικά επαγγέλματα που πράγματι υφίστανται στην ελληνική αγορά εργασίας.<sup>27</sup> Η καταγραφή έγινε ύστερα από ειδική διερεύνηση που πραγματοποιήθηκε σε όλες τις σημαντικές επιχειρήσεις και τις οργανώσεις εργαζομένων του κλάδου. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η καταγραφή, που συλλέγει την πραγματικότητα των επαγγελμάτων μετάλλου στην ελληνική αγορά εργασίας, χρησιμοποιεί εν μέρει εντελώς διαφορετική ονοματολογία από την αντίστοιχη των καταλόγων ΕΣΥΕ και ΟΑΕΔ. Η διαφοροποίηση αιτιολογείται, βέβαια, από το ότι οι κατάλογοι των δύο κρατικών υπηρεσιών δεν συντάχθηκαν ύστερα από διερεύνηση της ελληνικής αγοράς εργασίας, αλλά αποτελούν κατά βάση μετάφραση διεθνών καταλόγων. Οπωσδήποτε, η καταγραφή των επαγγελμάτων μέσω του Ν. 1384/83 δεν αποτελεί εύχρηστο κατάλογο.<sup>28</sup>

### 7.3. Καταγραφές επαγγελμάτων σε έρευνες της ΕΣΥΕ

Σε πολυάριθμες από τις απογραφές και έρευνες της ΕΣΥΕ που εκτελούνται σε τακτά χρονικά διαστήματα καταγράφονται επαγγελματικές ονομασίες. Αυτές οι απογραφές και έρευνες είναι οι παρακάτω:

#### (α) Απογραφή πληθυσμού 1991

Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1991 δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί. Θα είναι κωδικογραφημένα βάσει του ISCO '88. Μόνο στο πρωτογενές υλικό, δηλαδή στα ερωτηματολόγια, μπορεί να βρει κανείς το επάγγελμα, όπως καταγράφηκε από τον απο-

27. Πρβλ. Ν. Πατινώτης, *Επαγγελματική δομή κι εκπαίδευση στην μεταλλουργία - Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, 1988.

28. Άλλη πολύ χρήσιμη, μη συστηματική όμως, καταγραφή των επαγγελμάτων που πράγματι υφίστανται στην αγορά εργασίας αποτελούν οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας. Στις ΣΣΕ, που συμφωνούνται κατά οικονομικό κλάδο μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, εμπεριέχονται και ρυθμίσεις για επιμέρους επαγγέλματα των εργαζομένων στους κλάδους αυτούς. Έτσι, οι ΣΣΕ αποτελούν μια καλή πηγή εύρεσης των επαγγελμάτων και των επαγγελματικών ειδικεύσεων σε περίπτωση που υπάρξει πρόθεση σύνταξης σχετικού καταλόγου.

γραφέα. Κατά την κωδικογράφησή τους, το επάγγελμα εντάχθηκε μέσα στον πλησιέστερο κωδικό που αποδίδει περισσότερο την πραγματικότητα.

*(β) Αμοιβές στη γεωργία*

Η έρευνα αυτή αφορά τους εργαζομένους με εξαρτημένη σχέση εργασίας στη γεωργία και την κτηνοτροφία, πραγματοποιήθηκε δε το 1984, 1986, 1989 και 1992. Και στην έρευνα αυτή η ακριβής επαγγελματική καταγραφή βρίσκεται μόνο στα ερωτηματολόγια.

*(γ) Δείκτης κόστους εργασίας*

Η έρευνα αυτή διενεργήθηκε πιλοτικά για πρώτη φορά το 1994-95 σε 100 επιχειρήσεις του Νομού Αττικής. Ερευνήθηκαν 4 ως 8 ειδικότητες για κάθε μια επιχείρηση που βρέθηκαν στο δείγμα από τους κλάδους: τροφίμων, υφαντουργίας, παραγωγής ηλεκτρικών ειδών, αεροναυπηγικής, επισκευών οικιακών συσκευών, χονδρικού και λιανικού εμπορίου, τραπεζών και ασφαλειών. Η έρευνα αυτή, που έχει πιλοτικό χαρακτήρα, στοχεύει στη δημιουργία Τριμηνιαίου Ευρωπαϊκού Δείκτη Κόστους Εργασίας. Πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα σε 6 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επίσης στην Τσεχία και τη Νορβηγία. Την τρέχουσα περίοδο διενεργείται στις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε..

*(δ) Ενδοεπιχειρησιακή επαγγελματική κατάρτιση*

Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά τον Απρίλιο 1994 πανελλαδικά σε 2.000 επιχειρήσεις όλων των κλάδων επαγγελματικής δραστηριότητας με εξαίρεση τον πρωτογενή και τον δημόσιο τομέα. Συγκεντρώθηκαν διαρθρωτικά στοιχεία επαγγελματικών ειδικοτήτων, τα οποία θα παρουσιαστούν με βάση τον ISCO '88. Η έρευνα αυτή δεν επαναλήφθηκε έκτοτε.

*(ε) Διαρθρωτική έρευνα αμοιβών*

Τον Μάιο 1997 έγινε δοκιμαστική έρευνα σε 3.500 επιχειρήσεις. Οι 1.800 ήταν μεταποιητικές επιχειρήσεις, οι 1.700 επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών. Αρχικά θα αναλυθούν 50.000 ατομικά ερωτηματολόγια εργαζομένων στις μεταποιητικές επιχειρήσεις. Θα

συγκεντρωθούν διαρθρωτικά στοιχεία επαγγελματικών ειδικοτήτων για ορισμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας.

(στ) Έρευνα εργατικού δυναμικού

Οι ειδικότητες στην πανελλήνια αυτή έρευνα που διεξάγεται κάθε χρόνο αναγράφονται μόνο στα ερωτηματολόγια (δελτία). Ο ενδιαφερόμενος λοιπόν ερευνητής θα πρέπει να προστρέξει σ' αυτά.

## 8. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Στο κεφάλαιο αυτό, θα αναφερθώ στον σήμερα ισχύοντα στην Κοινότητα κατάλογο επαγγελμάτων και στους κυριότερους προβληματισμούς που οδηγούν στην αναμόρφωσή του, δεδομένης της επίδρασης που θα έχει η προσπάθεια αυτή στη σύνταξη και του πρώτου ελληνικού καταλόγου επαγγελμάτων. Ο κατάλογος SEDOC, τον οποίο μνημονεύσαμε πιο πάνω, είναι δημιούργημα της δεκαετίας του 1960, δηλαδή της εποχής της αρχικής συγκρότησης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας των 6. Τα επαγγέλματα χωρίζονται σ' αυτόν κατά κλάδους και βρίσκονται ιεραρχημένα σε πέντε επίπεδα ανάλογα με την επαγγελματική εκπαίδευση που είναι αναγκαίο να έχει δεχθεί ο εργαζόμενος προκειμένου να γίνει ικανός να τα ασκήσει. Αμέσως γίνεται προφανής στη σύνταξη του καταλόγου αυτού η επιρροή του γερμανικού τρόπου οργάνωσης της οικονομικής διαδικασίας καθώς και του τρόπου τεκμηρίωσης των επαγγελματικών ειδικεύσεων, δεδομένου ότι στον κατάλογο SEDOC καταγράφονται πολύ αναλυτικά μόνο τα επαγγέλματα που εξυπηρετούν τον βιομηχανικό τρόπο παραγωγής, ενώ λαμβάνεται σαφέστατα υπόψη η επίδραση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης στη δυνατότητα άσκησης ενός επαγγέλματος, όπως έχει οργανωθεί στη Γερμανία (με το δυαδικό σύστημα, στα ελληνικά χρησιμοποιείται ακόμη και ο όρος «δυϊκό σύστημα»).

29. Για μια περιεκτική αποτίμηση των σημερινών προοπτικών του δυαδικού συστήματος επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, βλ. Schmid G., «Ευέλκτος συντονισμός: το μέλλον του δυϊκού συστήματος από την σκοπιά της πολιτικής για την αγορά εργασίας», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 1/1992, σ. 47-51.

### 8.1. Αξιολόγηση της υφιστάμενης ταξινόμησης

Η ιεραρχική διάταξη των επαγγελματικών δεξιοτήτων, όπως προκύπτει από τον κατάλογο SEDOC μετά τη συμπλήρωση από την απόφαση του 1985,<sup>30</sup> σε μεγάλο βαθμό δεν μπορεί να καταγράψει επακριβώς την κατάσταση που επικρατεί στις σημερινές 12 κοινοτικές χώρες.<sup>31</sup> Αλλά και τα νεότερα επαγγέλματα δύσκολα μπορούν να ενταχθούν σ' αυτή την ταξινόμηση χωρίς ειδικότερη εκτίμηση τόσο της σημασίας των διαφορετικών τύπων δεξιοτήτων όσο και των επιπτώσεων των τεχνολογικών αλλαγών στους εργασιακούς ρόλους. Όπως προέκυψε από πρόσφατη έρευνα, λόγω των διαφόρων τρόπων με τους οποίους μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην πράξη αυτοί οι νέοι δυνητικοί συνδυασμοί δεξιοτήτων, οποιαδήποτε γενική τοποθέτηση επαγγελμάτων, σε οποιοδήποτε επίπεδο, θα οδηγούσε σε αυθαίρετες αποφάσεις. Έχει διαφανεί πλέον σαφώς ότι και για πολλά παραδοσιακά επαγγέλματα υπάρχει δυσκολία επακριβούς τοποθέτησής τους σε ένα από τα πέντε επίπεδα. Εκτός αυτού, σε τελείως διαφορετικό αποτέλεσμα κατάταξης θα οδηγούσε μια διαφορετική ανάλυση επαγγελματικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων από αυτήν που βρίσκεται στη βάση της λογικής του SEDOC. Έχει συχνά υπογραμμιστεί ότι η κατάτμηση των πέντε επιπέδων εξαρτάται από την υπόθεση ότι επικρατεί ένα τηλορικό μοντέλο επαγγελματικής ειδικευσης. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό μπορεί να ισχύει μόνο για ορισμένες μεγάλες επιχειρήσεις στη Βόρεια Ευρώπη, όπου και εκεί, ακόμα την πρόσφατη περίοδο, έχει αρχίσει να αλλάζει, επειδή κι αυτές οι επιχειρήσεις πειραματίζονται με λιγότερο άκαμπτους διαχωρισμούς των επαγγελμάτων.<sup>32</sup>

30. Πρβλ. Απόφαση του Συμβουλίου της 16ης Ιουλίου 1985 για την «αντιστοιχία τίτλων επαγγελματικής εκπαίδευσης μεταξύ των κρατών-μελών της ευρωπαϊκής Κοινότητας», στο *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, αρ. L 199/56, 31.7.85.

31. Αυτό δεν ισχύει μόνον για τις βιομηχανικά λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, όπως η Ελλάδα, αλλά και για βιομηχανικές, όπως η Ιταλία που - ως μην το λησμονούμε - είναι μια από τις 7 περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες. Πρβλ. N. Patiniotis, *Vocational Structure and Education in the Nutrition and Tobacco Branches - The Cases of Italy, Greece and the German Federal Republic* (Comparative Study commissioned by CEDEFOP), Berlin, 1990, σ. 83.

32. Βλ. P. Grootings κ.ά., «Γνώση μετάλλων - Προβλήματα ανάλυσης και ταξινόμησης 'νέων' τεχνικών επαγγελμάτων στην κατεργασία μετάλλων», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 3/1989, σ. 20.

## 8.2. Προς έναν νέο ευρωπαϊκό κατάλογο επαγγελματών

Έχει γίνει, λοιπόν, σαφές ότι η πραγματικότητα της αγοράς εργασίας στις κοινοτικές χώρες μπορεί να καταγραφεί επαρκώς μόνον από έναν νέο κατάλογο επαγγελματών, που θα έχει συνταχθεί με μίαν άλλη λογική, παίρνοντας υπόψη τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές πραγματικότητες των πολύ διαφορετικής δόμησης κοινοτικών χωρών όσο και τις επιπτώσεις των τεχνολογικών αλλαγών στην οργάνωση της εργασίας και στις νέες απαιτήσεις που της τίθενται. Αυτή η προσπάθεια έχει ήδη δρομολογηθεί ερευνητικά, ενώ είναι άγνωστο πότε θα καταλήξει στη σύνταξη ενός νέου καταλόγου επαγγελματών, ο οποίος θα είναι το αποτέλεσμα της έρευνας.

Κατά την κατάταξη των επαγγελματών στον κατάλογο SEDOC, μπορεί, όπως είδαμε, να προκύπτουν προβλήματα είτε λόγω αυθαιρεσιών της επιλογής είτε λόγω λανθασμένης αντιστοιχίας και εγκυρότητας. Αυτά πάντοτε υπήρχαν σε κάποιο βαθμό, όμως έχουν γίνει πιο περίπλοκα εξαιτίας των πρόσφατων τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών. Είναι, οπωσδήποτε, δυνατό να περιορισθούν, ίσως μάλιστα και να απαλειφθούν, αν στον νέο κατάλογο επαγγελματών υιοθετηθεί ένα μοντέλο πολυδιάστατων δεξιοτήτων και ικανοτήτων. Αυτό σημαίνει ότι θα καθορίζονταν οι ουσιαστικές λειτουργίες μιας εργασιακής διαδικασίας, θα προσδιορίζονταν και μετά θα περιγράφονταν τα καθήκοντα και οι δεξιότητες που απαιτούνται για να εκτελεσθούν αυτές οι λειτουργίες μέσα σε σύνολα ή σε «οικογένειες» επαγγελματών. Μια ταξινόμηση επαγγελματών, με τη μορφή ίσως ενός Καταλόγου Ευρωπαϊκών Επαγγελματών, θα αποτελείτο τότε από δύο μέρη. Πρώτον, θα υπήρχε ένας «χάρτης» των σημαντικών καθηκόντων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων, που είναι αναγκαία σε μια δεδομένη τέχνη, υπηρεσία ή βιομηχανία. Στο δεύτερο μέρος, θα συσχετίζονταν τα συναφή υποσύνολα αυτών των χαρακτηριστικών με τους επαγγελματικούς τίτλους που χρησιμοποιούνται στις συγκεκριμένες χώρες και στους τύπους επιχειρήσεων που υπάρχουν σ' αυτές τις χώρες.

Σημαντικοί προβληματισμοί ανακύπτουν κατά την ερευνητική προσπάθεια για τη σύνταξη ενός Καταλόγου Ευρωπαϊκών Επαγγελματών,<sup>33</sup> όπως:<sup>34</sup>

33. Βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα συνέντευξη του καθ. Alain d' Iribarne, υπεύθυνου σύνταξης του γαλλικού καταλόγου επαγγελματών στο περιοδικό *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 11-15.

34. Βλ. P. Grootings, «Ευρωπαϊκός Κατάλογος Επαγγελματών», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 3/89, σ. 22.

- αν πρέπει να χρησιμοποιηθούν παραδοσιακές διακρίσεις οικονομικών κλάδων, σαν και αυτές που έγιναν από το SEDOC και την ISCO το 1968, δεδομένου ότι είναι πια πολύ σαφές ότι μια σειρά επαγγέλματα έχουν οριζόντια διάσταση, αφού απαντώνται σε πολλούς κλάδους ταυτόχρονα, π.χ., τα περισσότερα διοικητικά επαγγέλματα,

- αν πρέπει να χρησιμοποιηθεί η λογική της αντιστοιχίας διαχωρίζοντας πέντε επίπεδα εξειδίκευσης, δεδομένου ότι, όπως είπαμε, η λογική που διέπει τα πέντε ξεχωριστά επίπεδα ισχύει μόνον για ένα ιδιαίτερο είδος παραγωγής και τις σχετικές με αυτό εργασιακές σχέσεις και δομή της απασχόλησης (ένα κράμα χειροτεχνίας και μαζικής βιομηχανίας παραγωγής), το οποίο, αργά αλλά σταθερά, ξεπερνιέται από ένα άλλο είδος παραγωγής σε μερικές από τις πιο προηγμένες βιομηχανίες και χώρες, ενώ βέβαια σε άλλες, όπως η Ελλάδα, ποτέ δεν έχει κυριαρχήσει,

- αν πρέπει να χρησιμοποιηθεί ένας συνδυασμός παραδοσιακών τομέων με επίπεδα τίτλων, δηλαδή όπως έκανε η ISCO '88, δεδομένου ότι η διάκριση που γίνεται στα επίπεδα των τίτλων είναι υπερβολικά αδρή, ενώ οι περιγραφές των μεμονωμένων επαγγελμάτων είναι ιδιαίτερα γενικές για να μπορέσουν να είναι άμεσα χρήσιμες σαν εναλλακτική λύση,

- αν πρέπει να εγκαταλειφθούν οι παραδοσιακές τομεακές διακρίσεις και να επιλεγεί μια άλλη κατηγορία ανάλυσης, όπως, για παράδειγμα έγινε από τους ερευνητές του ιταλικού Ινστιτούτου ISFOL που επέλεξαν ως κατηγορία ανάλυσης τους «επαγγελματικούς τομείς»,<sup>35</sup>

- αν πρέπει να συνεχίσει να χρησιμοποιείται αυτή η ίδια η κατηγορία του «επαγγέλματος», δεδομένου ότι τα επαγγέλματα σηματοδοτούνται με κοινωνικά κριτήρια και το περιεχόμενό τους επίσης εξαρτάται διαχρονικά από τεχνολογικές και οργανωτικές αλλαγές καθώς και από εξελίξεις στον τομέα των εργασιακών σχέσεων και της εκπαίδευσης. Το παραπάνω σημαίνει ότι σε κάθε κοινωνία το περιεχόμενο του κάθε επαγγέλματος γίνεται κατανοητό

35. Σχετικά με την τεκμηρίωση των επαγγελμάτων στην Ιταλία, πρβλ. ISTAT, *Classificazione delle professioni, Metodi e Norme*, Serie C, No 9, Roma Maggio, 1981, Ricci L./Orasi Aldo, «Classificazione delle professioni - Relazione preliminare», στο Frey L., *L' articolazione delle professioni verso gli anni '90*, Milano, 1989, σ. 77-135, και ISFOL, *Rapporto ISFOL 1989, Formazione - Orientamento - Nuove tecnologie - Professionalità*, τόμ. I + II, Milano, 1989.

με διαφορετικό τρόπο. Πάντως, το γεγονός ότι τα ίδια ονομαστικά επαγγέλματα δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα ανάμεσα στις διάφορες κοινωνίες δεν σημαίνει ότι μπορούμε να αγνοήσουμε την ύπαρξή τους,

- αν πρέπει να χρησιμοποιηθεί η κατηγορία των «δραστηριοτήτων καθκόντων»,<sup>36</sup> δεδομένου ότι, παρόλον που θα ήταν λογικό να χρησιμοποιηθεί αυτή η κατηγορία (εφόσον τα επαγγέλματα θεωρηθούν σαν συγκεκριμένος συνδυασμός δραστηριοτήτων καθκόντων), από πρακτική άποψη δεν φαίνεται να είναι εύχρηστο κάτι τέτοιο, γιατί ο αριθμός των ξεχωριστών δραστηριοτήτων καθκόντων για κάθε λειτουργικό τομέα μπορεί να είναι ιδιαίτερα μεγάλος.

## 9. ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Στα πλαίσια του Οργανισμού Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, έχουμε αναλάβει την επιστημονική υπευθυνότητα του ερευνητικού προγράμματος με αντικείμενο τη «Δημιουργία του καταλόγου αναγνωρισμένων επαγγελμάτων».<sup>37</sup> Το κατά πόσον ο προσδιορισμός «αναγνωρισμένων» πρέπει να παραμείνει ως τμήμα του τίτλου του ερευνητικού αυτού προγράμματος είναι μια απόφαση που πρέπει συλλογικά να ληφθεί από την ερευνητική ομάδα, αφού αποφασίσει για τον τελικό ερευνητικό προγραμματισμό της, έτσι δεν είναι απαραίτητο να μας απασχολήσει στην εργασία αυτή.

Παρουσιάζω στη συνέχεια τις φάσεις ενός μακρόχρονου σχεδιασμού για τη σύνταξη του καταλόγου επαγγελμάτων, ο οποίος θα αντικατοπτρίζει τα επαγγέλματα που πράγματι κάθε περίοδο υπάρχουν και δραστηριοποιούνται στην ελληνική αγορά εργασίας.

---

36. Σε αρκετούς εθνικούς καταλόγους επαγγελμάτων υπάρχει η έννοια των ενοτήτων από δραστηριότητες καθκόντων, η οποία συγκεντρώνει μια σειρά από δραστηριότητες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν βασικό εργασιακό καθήκον. Το πλεονέκτημα αυτής της έννοιας είναι ότι συχνά μεταφράζεται, ή μπορεί να μεταφραστεί, με βάση τις «ικανότητες», δηλαδή τη θεωρητική και πρακτική τεχνογνωσία, αλλά και τις ανάγκες σε επίπεδο συμπεριφοράς ή κοινωνικών αντιλήψεων.

37. Πρόκειται για τα «regulated professions», όπως ονομάζονται στην επίσημη ορολογία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. Οδηγία 92/51/EEC. Journal..., φ. L 209 της 24.7.1992). Στα ελληνικά, ο όρος αυτός αποδίδεται συνήθως ως «νομοθετικός κατοχυρωμένα» επαγγέλματα.



*Φάση 1η: Καταγραφή επαγγελματικών ονομασιών*

Κατά την έναρξη της ερευνητικής προσπάθειας επιδιώκεται να καταγραφούν οι ονομασίες επαγγεμάτων και ειδικοτήσεων, αλλά προφανώς και δεξιοτήτων, δεδομένου ότι βρίσκονται όλα μαζί αταξινόμητα στο πρωτογενές υλικό. Αρχικά θα συλλεγεί, για μια μεγάλη χρονική περίοδο, μάλλον μια δεκαετία, το έγγραφο υλικό όπου υπάρχουν ονομαστικές αναφορές στα επαγγέλματα. Στη συνέχεια θα καταγραφεί κάθε ονομασία επαγγεμάτων ανεξάρτητα από το αντικείμενο που ρυθμίζει ή την αιτία που συντάχθηκε το πρωτογενές έγγραφο υλικό. Το πρωτογενές αυτό υλικό, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω στην παρούσα εργασία, μπορεί να είναι: οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας, Νόμοι είτε κάθε είδους νομοθετικά κείμενα που, ανεξάρτητα από το αντικείμενό τους, αναγράφουν επαγγελματικές ονομασίες, Μικρές Αγγελίες εφημερίδων που αφορούν ζήτηση είτε προσφορά εργασίας, τα Π.Δ. κατοχύρωσης επαγγελματικών δικαιωμάτων, οι κώδικες επαγγελματικών ονομασιών της ΕΣΥΕ, του ΟΑΕΔ, ο SEDOC είτε η μετάφραση του ISCO '88.

*Φάση 2η: Επεξεργασία και σύγκριση των επαγγελματικών ονομασιών*

Το ιδιαίτερα πολυάριθμο υλικό επαγγελματικών ονομασιών που θα συλλεγεί, θα τύχει, στη φάση αυτή, επεξεργασίας μέσα από ηλεκτρονικό υπολογιστή με σκοπό να εξαλειφθούν οι πολλαπλές αναφορές, ώστε να μπορέσει να γίνει η πρώτη κατάταξη σε επαγγελματικούς και σε κλάδους οικονομικών δραστηριοτήτων. Για να γίνει δυνατή η επεξεργασία, θα πρέπει να ετοιμασθεί ειδικό πρόγραμμα για τον Η/Υ.

*Φάση 3η: Δημιουργία πρώτων κλαδικών καταλόγων επαγγεμάτων*

Ως αποτέλεσμα της επεξεργασίας που θα γίνει στη 2η φάση, αλλά και της σύγκρισης με τα δεδομένα των υπάρχοντων επισήμων καταλόγων επαγγεμάτων, θα δημιουργηθούν με τη βοήθεια του Η/Υ, αλλά και μετά την αξιολόγηση από ομάδες εργασίας εμπειρογνομόνων, οι πρώτοι κλαδικοί κατάλογοι επαγγεμάτων. Οι εμπειρογνώμονες θα έχουν, στη φάση αυτή, το ιδιαίτερα σημαντικό έργο της επιλογής των επαγγεμάτων που θα συμπε-

ριληφθούν στους καταλόγους, καθώς και της επιλογής των δεξιότητων και ειδικεύσεων που δεν θα συμπεριληφθούν σ' αυτούς.

#### *Φάση 4η: Αξιολόγηση εγκυρότητας καταλόγων*

Σε συνεργασία με εμπειρογνώμονες από μέρους των κοινωνικών εταιρίων, αλλά και της πολιτείας, όσο και της οργανωμένης εργασίας σε δημόσιους φορείς, δεδομένου ότι μια σειρά επαγγέλματα απαντώνται κυρίως, ίσως και αποκλειστικά, στα πλαίσια του δημόσιου τομέα απασχόλησης, θα γίνει αξιολόγηση της εγκυρότητας των πρώτων κλαδικών καταλόγων. Στη συνέχεια θα αναμορφωθούν οι κατάλογοι.

#### *Φάση 5η: Εύρεση διακλαδικών επαγγελματιών*

Στη φάση αυτή θα καταγραφούν με τη βοήθεια του Η/Υ όλα τα επαγγέλματα που συναντώνται σε πολλούς κλάδους της οικονομίας, καθώς και οι κλάδοι που δραστηριοποιούνται. Είναι μεγάλη η σημασία που έχει η διαπίστωση αυτή για την καταγραφή του περιγράμματος των επαγγελματικών αρμοδιοτήτων, δεξιοτήτων και καθηκόντων που θα ακολουθήσει.

#### *Φάση 6η: Καθορισμός σημαντικών επαγγελματιών*

Με τη βοήθεια εμπειρογνομόνων, θα γίνει ο καθορισμός των σημαντικότερων επαγγελματιών ανά οικονομικό κλάδο. Στα επαγγέλματα αυτά θα εστιαστεί η ανάλυση που θα ακολουθήσει.

#### *Φάση 7η: Καταγραφή επαγγελματικών περιγραμμάτων*

Από τα επαγγελματικά περιγράμματα θα προκύπτουν το εργασιακό αντικείμενο και οι απαιτήσεις που τίθενται στον εργαζόμενο, οι διαφορετικές αρμοδιότητες και δραστηριότητες κατά την άσκηση του επαγγέλματος, άρα και οι διάφορες επαγγελματικές ειδικεύσεις, η συσχέτιση με τη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία κ.ά.π.. Η διεθνής εμπειρία επιτάσσει η καταγραφή των επαγγελματικών περιγραμμάτων να βασιστεί σε εμπειρική διερεύνηση, που θα πραγματοποιηθεί από κοινωνικούς επιστήμονες - ερευνητές. Τα δεδομένα των ερευνών τους θα συλλεγούν με μεθόδους επιτόπιας παρατήρησης κατά την άσκηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων των εργαζομένων.

*Φάση 8η: Δημιουργία καταλόγου επαγγελμάτων*

Με τη φάση αυτή περατώνεται η σύνταξη του καταλόγου επαγγελμάτων. Σ' αυτόν θα συμπεριληφθούν τα κύρια διακλαδικά και κλαδικά επαγγέλματα καθώς και τα περιγράμματά τους. Στοιχείο του περιεχομένου θα είναι προφανώς και η απαιτούμενη επαγγελματική εκπαίδευση στο μέτρο που αφορά κατοχυρωμένα επαγγέλματα.

Δεν θα ασχοληθούμε στο εισαγωγικό αυτό θεωρητικό κείμενο με σημαντικότερα δεδομένα της έρευνας, όπως θα ήταν, π.χ., η χρονική διάρκεια των φάσεων, οι ειδικότητες και ο αριθμός των ερευνητών κ.λπ. (θέματα τα οποία ξεπερνούν τελείως τις συντονιστικές μου αρμοδιότητες στην έρευνα, όπως αυτές έχουν καθοριστεί από τον ΟΕΕΚ), αφού σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε τη λογική του προγραμματισμού και τα ενδιάμεσα βήματα για την επίτευξη της δημιουργίας του πρώτου ελληνικού καταλόγου επαγγελμάτων. Είναι προφανές ότι η έλλειψη ερευνητικής προϊστορίας, λόγω πολλαπλής ελλείψεως ενδιαφέροντος, για την ανάλυση των οργανωτικών δομών και δεδομένων του οικονομικού γίνεσθαι από κοινωνικούς επιστήμονες, οδηγεί στο να πραγματοποιηθεί αναγκαστικά η σύνταξη του πρώτου ελληνικού καταλόγου με την κλαδική κατάτμηση της δομής της απασχόλησης. Οπωσδήποτε, όμως, στην προσπάθειά μας αυτή αποσκοπούμε να μην αναλύσουμε μόνο τα επαγγελματικά δεδομένα της αγοράς εργασίας, όπως αυτή ακόμη εννοείται από την πολιτεία, δηλ. μόνο του ιδιωτικού τομέα, αλλά θα ασχοληθούμε και με τα εργοδοτικά επαγγέλματα, με τα επαγγέλματα των αυτοαπασχολουμένων, αλλά και με εκείνα του δημόσιου τομέα, για τους λόγους που ελπίζω να έγιναν προφανείς από την παρούσα εργασία.

**ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

- Adaluf M., «Εξειδίκευση: για τι μιλάμε; - Μια διαδικασία ιεράρχησης», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 33-36.
- Bertrand O., «Οι διαστάσεις της εξειδίκευσης: ιδιαιτερότητες και αναλύσεις», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 28-32.
- ΓΓΕΤ, *Κώδικας κατάταξης επιστημονικών και τεχνολογικών ειδικοτήτων*, Αθήνα, 1988.
- Γεωργακοπούλου Β., «Άτυπα μορφώματα και παραοικονομία - Προβλήματα ανάλυσης, παρερμηνείας και ανοικτά ερωτήματα για το ρόλο τους στη σημερινή κρίση», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 63, σ. 1-29.

- Delcourt J., «Η εξειδίκευση: ένα ευρωπαϊκό οικοδόμημα - Οι παράγοντες της διεθνούς αλλαγής των εξειδικεύσεων», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 44-50.
- Grootings P. κ.ά., «Γνώση μετάλλων - Προβλήματα ανάλυσης και ταξινόμησης 'νέων' επαγγελμάτων στην κατεργασία μετάλλων», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 3/1989, σ. 11-20.
- Grootings P., «Ευρωπαϊκός Κατάλογος Επαγγελμάτων», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 3/1989, σ. 21-24.
- ΕΣΥΕ, *Αλφαβητικός Κώδικας Επαγγελμάτων*, Αθήνα, 1971.
- ΕΣΥΕ, *Στατιστική ταξινόμησης επαγγελμάτων*, Αθήνα, 1971.
- ILO (επιμ.), *International Standard Classification of Occupations: ISCO 88*, Geneva, 1990.
- ISFOL, *Rapporto ISFOL 1989, Formazione - Orientamento - Occupazione - Nuove tecnologie - Professionalità*, τόμ. I+II, Μιλάνο, 1989.
- ISTAT, *Classificazione delle professioni, Metodi e Norme*, Serie C, No 9, Roma, III, 1981.
- Καλόμαλος Θ., «Πολυθθένεια και μαρξιστική θεωρία των τάξεων», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 64, σ. 147-153.
- Κανελλόπουλος Κ., «Εκπαίδευση και αγορά εργασίας στην Ελλάδα», στο *Επιπτώσεις της τεχνολογικής και επιστημονικής επανάστασης*, Αθήνα, 1984.
- Κασομάτη Κ., *Επιλογή επαγγέλματος - Πραγματικότητα ή μύθος*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1989.
- Κασομάτη Κ., *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης - Μελέτη II: Η μορφολογία της δεύτερης απασχόλησης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1989.
- Λεξικό της Πρωίας*, Αθήνα, Γ' Έκδοση.
- Λεξικό Φυτράκη*, Αθήνα, 1990.
- Λεοντίδου Λ., «Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: Η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 60, σ. 72-109.
- Μπούζας Ν., «Το εύρος και η φύση της αγοράς εργασίας: Μια πρώτη διερεύνηση», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 78, σ. 111-136.
- ΟΑΕΔ, *Κώδικας Επαγγελμάτων*, Αθήνα, 1978.
- Πανταζίδης Ν., Κ. Κασομάτη, *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984.
- Πατινιώτης Ν., *Επαγγελματική δομή και εκπαίδευση στη μεταλλουργία - Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, 1988.
- Πατινιώτης Ν., *Εξάρτηση και μετανάστευση - Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1990.
- Patiniotis N., *Vocational Structure and Education in the Nutrition and Tobacco Branches - The Cases of Italy, Greece and the German Federal Republic* (Comparative Study Commissioned by CEDEFOP), Berlin, 1990.
- Patiniotis N., «Atypische Arbeitsformen und Altersdiskriminierung», στο: SYSDERM (επιμ.), *The European Labour Market in 2000: Demographic Changes and Policy Implications*, EEC/DG V, Bruxelles, 1991, σ. 167-177.
- Patiniotis N., «Labour market and employment opportunities in Greece», στο Szell G. κ.ά. (επιμ.), *Participation, organizational effectiveness and quality work life in the year 2000*, εκδ. Lang, Frankfurt, 1994, σ. 181-188.
- Παυλόπουλος Π.Γ., *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, Αθήνα, IOBE, 1987.

- Πετρινώτη Ξ., «Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 74, σ. 105-140.
- Rançière J., *La philosophie et ses pauvres*, Paris, 1983.
- Ricci L./ Orasi A., «Classificazione delle professioni - Relazione preliminare», στο Frey L. κ.ά., *L' articolazione delle professioni verso gli anni '90*, Milano, 1989, σ. 77-135.
- Schmid G., «Ευέλικτος συντονισμός: το μέλλον του δυϊκού συστήματος από τη σκοπιά της πολιτικής για την αγορά εργασίας», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 1/1992, σ. 47-51.
- Sellin B., «Εξέλιξη των ειδικοτήσεων», στο *Επαγγελματική Κατάρτιση*, αρ. 2/1991, σ. 55-56.
- Συμεωνίδου Χ., «Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 74, σ. 141-156.
- Τουτζιαράκης Γ., «Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 76, σ. 174-200.
- Τσουκαλάς Κ., «Πολυθθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», στο (του ίδιου) *Κράτος, κοινωνία, εργασία στην μεταπολιτευτική Ελλάδα*, Αθήνα, 1986, σ. 171-193.
- Χλέτσος Μ., «Κράτος, αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί στην σημερινή Ελλάδα», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 76, σ. 140-155.